वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

हल्सन्धिप्रकरणम् (४)

गीतगोविन्दसंस्कृतसङ्घः - २०१०

पुनरावर्तनम्

- पूर्वसवर्णसन्धिः
  - उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य
  - झयो होऽन्यतरस्याम्
- छत्वसन्धिः
  - शश्छोऽटि
- चर्त्वसन्धिः
  - खरि च
- अनुस्वारसन्धिः
  - मोऽनुस्वारः
  - नश्चापदान्तस्य झलि

१२४. अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः (८.४.५८)

- पदत्रयम् ।
- अनुस्वारस्य – षष्ठी = अनुस्वारस्य स्थाने
- ययि – सप्तमी = यय्-वर्णे परे
- परसवर्णः – प्रथमा = विधेयः = परसवर्णः आदेशः स्यात्
- स्पष्टम् ।
- नासिकास्थानसाम्यात् वर्गाणां पञ्चमवर्णाः अनुस्वारस्य आदेशा भवन्ति

- अं + कितः = अङ्कितः
- अं+चितः = अञ्चितः
- कुं+ठितः = कुण्ठितः
- शां+तः = शान्तः
- गुं+फितः = गुम्फितः

- कुठि प्रतिघाते
- कुठ्
- ’इदितो नुम् धातोः’ ७.१.५८ – इति ’नुम्’ आगमः
- ’मिदचोऽन्त्यात्परः’ इति परिभाषया अन्त्यादचः परः नुमागमः ।
- कु न् ठ्
- कु न् ठ् त (’निष्ठा’ ३.२.१०२ – इति भूते क्त-प्रत्ययः)
- ’आर्धधातुकस्येड् वलादेः’ ७.२.३५ – इति ’इट्’ आगमः
- ’आद्यन्तौ टकितौ’ इति परिभाषया प्रत्ययस्य आदौ इडागमः
- कु न् ठ् इ त
- कुं ठ् इ त (’नश्चापदान्तस्य झलि’ इति नकारस्य अनुस्वारः)
- कुण्ठित (’अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः’ इति अनुस्वारस्य स्थाने टवर्गपञ्चमाक्षरः णकारः)

- ’शम उपशमे’
- शम्   त (’निष्ठा’ ३.२.१०२ – इति भूते क्त-प्रत्ययः)
- ’अनुनासिकस्य क्विझलोः’ इति अनुनासिकान्तस्य दीर्घः
- ’अचश्च’ इति परिभाषया शकारात्परस्य अकारस्य दीर्घः
- शाम्   त
- शां त (’नश्चापदान्तस्य झलि’ इति मकारस्य अनुस्वारः)
- शान्त (’अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः’ इति अनुस्वारस्य स्थाने तवर्गपञ्चमाक्षरः नकारः)

- डुकृञ् करणे
- लटि प्रथमपुरुषबहुवचने 'कुर्वन्ति' इति रूपम् ।
- 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इति रेफं निमित्तीकृत्य नकारस्य णत्वं प्राप्नोति

- नश्चापदान्तस्य झलि – ८.३.२४
- अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि – ८.४.२
- अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः – ८.४.५८

- कुर्वन् ति
- आदौ णत्वस्य असिद्धत्वात् अनुस्वारः क्रियते ।
- कुर्वं ति (नश्चापदान्तस्य झलि – ८.३.२४)
- अधुना नकारस्य अभावेन णत्वस्य प्राप्तिः नास्ति ।
- कुर्वन् ति (अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः – ८.४.५८)
- अधुना नकारस्य सत्त्वेऽपि तस्य असिद्धत्वात् णत्वं न ।
- 'कुर्वन्ति' इत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्य असिद्धत्वाद् अनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्य असिद्धत्वात् न णत्वम् ।

१२५. वा पदान्तस्य (८.४.५९)

- पदद्वयम् । ’अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः’ इति पूर्णम् अनुवर्तते ।
- पदान्तस्य अनुस्वारस्य – षष्ठी = पदान्ते विद्यमानस्य अनुस्वारस्य स्थाने
- ययि – सप्तमी = यय्-वर्णे परे
- परसवर्णः – प्रथमा = विधेयः = परसवर्णः आदेशः स्यात्
- वा = विकल्पेन
- पदान्तस्य अनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णः वा स्यात् ।

- त्वम् + करोषि = त्वं करोषि (मोऽनुस्वारः) = त्वङ्करोषि / त्वं करोषि
- सम् +यन्ता = सं यन्ता (मोऽनुस्वारः) = सयँ्यन्ता / संयन्ता
- सम् + वत्सरः = सं वत्सरः = सँव्वत्सरः / संवत्सरः
- यम् + लोकम् = यं लोकम् = यँल्लोकम् / यं लोकम्
- अत्र अनुस्वारस्य पक्षे अनुनासिकाः यवलाः ।

१२६. मो राजि समः क्वौ (८.३.२५)

- चत्वारि पदानि । मः, राजि, समः, क्वौ ।
- 'मोऽनुस्वारः' इत्यतः 'मः' इति अनुवर्तते ।
- समः मः – षष्ठी = सम्-इत्युपसर्गस्य मकारस्य
- क्वौ राजि –सप्तमी = क्विबन्ते राज्-धातौ परे
- मः – प्रथमा = मकारः स्यात्
- क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् ।
- सम् + राट् = सम्राट् । 'मोऽनुस्वार' इत्यस्य अपवादः ।

१२७. हे मपरे वा (८.३.२६)

- पदत्रयम् ।
- 'मोऽनुस्वारः' इत्यतः, 'मो राजि समः क्वौ' इत्यतः च 'मः' इति अनुवर्तते
- मः – षष्ठी = मकारस्य स्थाने
- मः – प्रथमा = मकार एव स्यात्
- मपरे हे – सप्तमी = मकारपरे हकारे
- वा = विकल्पेन
- मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद् वा ।
- ह्मल ह्मल चलने
- किम् + ह्मलयति = किम् ह्मलयति (हे मपरे वा) / किं ह्मलयति (मोऽनुस्वारः)

’यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम्’ (वा) ।

- यवलपरके हकारे परे मस्य यवलाः वा स्युः ।

१२८. यथासंख्यमनुदेशः समानाम् (१.३.१०)

- पदत्रयम् ।
- समसम्बन्धी विधिः यथासंख्यं स्यात् ।

- किम् + ह्यः = कियँ ह्यः / किं ह्यः
- किम् + ह्वलयति = किवँ ह्वलयति / किं ह्वलयति
- किम् + ह्लादयति = किलँ ह्लादयति / किं ह्लादयति

१२९. नपरे नः (८.३.२७)

- पदद्वयम् ।
- 'मोऽनुस्वारः' इत्यतः 'मः' इति, 'हे मपरे वा' इत्यतः 'हे' इति, 'वा' इति च अनुवर्तते ।
- मः – षष्ठी = मकारस्य स्थाने
- नपरे हे – सप्तमी = नकारपरके हकारे परे
- नः – प्रथमा = नकारः स्यात्
- वा = विकल्पेन
- नपरे हकारे परे मस्य नः स्याद् वा ।
- किं + ह्नुते = किन् ह्नुते / किं ह्नुते

१३०. ङ्णोः कुक्टुक् शरि (८.३.२८)

- पदत्रयम् ।
- 'हे मपरे वा' इत्यतः वा इति अनुवर्तते ।
- ङ्णोः – षष्ठी = ङकार-णकारयोः
- शरि – सप्तमी = शर्-वर्णे परे
- कुक्टुक् – प्रथमा = कुक्-टुक् इति आगमौ स्तः
- वा = विकल्पेन
- ङकार-णकारयोः कुक्-टुकौ आगमौ वा स्तः शरि ।

- यथासंख्यत्वात् ङकारस्य कुक्, णकारस्य टुक्

- कुक् = 'क्' आगमः ('हलन्त्यम्' इति अन्त्यककारस्य, 'उपदेशोऽजनुनासिक इत्' इति उकारस्य च इत्संज्ञा । 'तस्य लोपः')
- टुक् = 'ट्' आगमः
- उभावपि कितौ ।

- 'आद्यन्तौ टकितौ' इति परिभाषया ङकार-णकाराभ्यां परतः आगमौ ।

- प्राङ् + षष्ठः – प्राङ् क् षष्ठः
- सुगण् + षष्ठः – सुगण् ट् षष्ठः
- कुक्-टुकोः असिद्धत्वात् जश्त्वं न । ('झलां जशोऽन्ते – ८.२.३९)

’चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्’ (वा)

- पौष्करसादिराचार्यः । तन्मते शरि परे चय्-वर्णानां स्थाने वर्ग-द्वितीयाः आदेशाः भवेयुः ।
- प्राङ् क् षष्ठः = प्राङ् ख् षष्ठः
- सुगण् ट् षष्ठः = सुगण् ठ् षष्ठः

- प्राङ्ख्षष्ठः / प्राङ्क्षष्ठः / प्राङ् षष्ठः
- सुगण्ठ्षष्ठः / सुगण्ट्षष्ठः / सुगण् षष्ठः

१३१. डः सि धुट् (८.३.२९)

- पदत्रयम् ।
- 'हे मपरे वा' इत्यतः वा इति अनुवर्तते ।
- 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' ।
- डः – पञ्चमी = डकारात् परस्य
- सि – सप्तमी – षष्ठ्या विपरिणम्यते = सकारस्य
- धुट् – प्रथमा = धुडागमः स्यात्
- डात् परस्य सस्य धुड् वा स्यात् ।
- 'आद्यन्तौ टकितौ' इति परिभाषया सकारस्य आदौ धुडागमः ।

- षष् सन्तः
- षड् सन्तः (’झलां जशोऽन्ते’ – ८.२.३९ – इति जश्त्वम्)
- षड् ध् सन्तः (’डः सि धुट्’ – ८.३.२९)
- षड् त् सन्तः (’खरि च’ – ८.४.५५)
- षट् त् सन्तः (’खरि च’ – ८.४.५५)
- धुडभावे,
- षट् सन्तः (’खरि च’ – ८.४.५५)

१३२. नश्च (८.३.३०)

- पदद्वयम् । नः, च ।
- 'डः सि धुट्' इत्यतः सि इति, धुट् इति च अनुवर्तते । 'हे मपरे वा' इत्यतः वा इति ।
- नः – पञ्चमी = नकारात् परस्य
- सि – सप्तमी – षष्ठ्या विपरिणम्यते = सकारस्य
- धुट् – प्रथमा = धुडागमः स्यात्
- नकारान्तात् परस्य सस्य धुड् वा स्यात् ।

- सन् सः
- सन् ध् सः ('नश्च' – ८.३.३०)
- सन् त् सः ('खरि च' – ८.४.५५)
- सन्त्सः
- धुडभावे,
- सन् सः

१३३. शि तुक् (८.३.३१)

- पदद्वयम् ।
- 'पदस्य' इति अधिक्रियते । 'नश्च' इत्यतः नः इति, 'हे मपरे वा' इत्यतः वा इति च अनुवर्तते ।
- पदस्य नः – षष्ठी = पदान्तस्य नकारस्य
- शि – सप्तमी = शकारे परे
- तुक् – प्रथमा = तुगागमः स्यात्
- पदान्तस्य नस्य शे परे तुग् वा स्यात् ।
- कित्त्वात् 'आद्यन्तौ टकितौ' इति नकारात् परः तुगागमः ।

- सन् शम्भुः
- सन् त् शम्भुः ('शि तुक्' – ८.३.३१)
- सन् च् शम्भुः ('स्तोः श्चुना श्चुः' – ८.४.४०)
- सञ् च् शम्भुः ('स्तोः श्चुना श्चुः' – ८.४.४०)
- सञ् च् छम्भुः ('शश्छोऽटि' – ८.४.६३)
- सञ्   छम्भुः ('झरो झरि सवर्णे' – ८.४.६५)

१) सञ्छम्भुः

- लोपाभावे,

१) सञ्च्छम्भुः

- छत्वाभावे,

१) सञ्च् शम्भुः

- तुगभावे

१) सञ् शम्भुः

अछौ अचछा अचशा अशाविति चतुष्टयम् ।
रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ॥